

MARTIN ŠRAJER / 17. 2. 2022

Skřivánci na niti

„Režisér Jiří Menzel podle Hrabalových povídek zkušeně vytváří dojem, že komunisté, kteří jsou ve vedení hutí na Kladně, i ostatní funkcionáři, kteří do hutí dojíždějí, jsou vesměs lidé neschopní, kteří nejednají podle svého přesvědčení, ale pouze z kariérismu.“^[1]

S tímto zdůvodněním putovali do trezoru *Skřivánci na niti* od Jiřího Menzela. Na rozdíl od jiných filmů zakázaných z politicko-mocenských důvodů během normalizace se dostali pod zámek bez předchozího uvedení. Ač dokončení, v kinech se vůbec neobjevili. Podle terminologie Jaromíra Blažejovského je tedy můžeme nazývat primárním trezorovým filmem. O sekundární trezorovost se podle Blažejovského jednalo v případech, kdy byl titul alespoň krátce uváděn a až poté stažen z oběhu.^[2]

Menzel takový mocenský zásah nečekal. Sám sebe nevnímal jako autora politicky ožehavých děl. „Žádné umělecké ambice jsem neměl“, vzpomínal v rozhovoru s Janem Lukešem.^[3] Věřil, že bude moct – po vzoru flexibilních řemeslníků jako Otakar Vávra nebo Martin Frič – dál ve vysokém tempu natáčet jeden film za druhým. Také *Skřivánky na niti* v době jejich natáčení vnímal jako pouhé „úsměvné varování před hloupostmi padesátých let.“^[4] Namísto další pracovní nabídky se po nich ale dočkal několikaletého zákazu činnosti.

Ani přípravná fáze, ač probíhající během podzimu 1968, ještě nenasvědčovala, že by po dokončení měly nastat problémy. Film splétající motivy ze čtyř povídek z antologie *Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet* (1965), představoval po *Smrti pana Baltazara* (1965) a oscarových *Ostře sledovaných vlacích* (1966) třetí spolupráci oceňovaného režiséra se spisovatelem Bohumilem Hrabalem.

Posudky literárního scénáře, který Menzel napsal spolu s Hrabalem, byly velmi příznivé a realizaci projektu až na dílčí výhrady doporučovaly. Zdeněk Mahler například na příběhu společenských vydědenců, odklizených v padesátých letech režimem do

kladenských oceláren,^[5] oceňoval „plebejský surrealismus“. Také ostatní posudkáři vyjadřovali naději, že spojením Menzelova poetického nadhledu s Hrabalovým naturalismem vznikne další básnické svědectví o tragédii doby, „která chce být velká, ale je krutá a směšná“.

Technický scénář byl ideově-uměleckou radou tvůrčí skupiny Juráček–Kučera schválen 17. prosince 1968. Již v průběhu září probíhala jednání se zahraničními partnery o možné koprodukcí. Menzel, resp. kameraman Jaromír Šofr, chtěli natáčet na kvalitní západoněmeckou barevnou surovinu Eastmancolor, která v tuzemsku představovala nedostatkové zboží, přičemž Barrandov disponoval jen omezenými devizovými prostředky na její nákup.

Původně probíhalo jednání s řecko-italským producentem Morisem Ergasem, který v minulosti zafinancoval mj. film Juraje Jakubiska *Zbehovia a pútnici* (1968). K uzavření dohody ale kvůli neshodám nakonec nedošlo a vedení Barrandova se namísto Ergase obrátilo na mnichovskou společnost Betafilm. Ta zajistila barevnou surovinu, zainvestovala do projektu padesát tisíc dolarů a předkoupila si distribuční práva pro uvádění po celé Evropě vyjma zemí sovětského bloku. Uložení filmu do trezoru splnění smlouvy samozřejmě zkomplikovalo.

Samotné natáčení v kladenských hutích proběhlo krom jednoho udání zaměstnanců, že na místo vzniká protistátní film, bez zádrhelů, s plnou podporou tehdejšího vedení kinematografie. „Skřivánky jsme točili na úplném začátku normalizace v devětašedesátém, kdy ještě normalizátoři neměli sílu filmy zarazit na základě scénáře“, vysvětlil po letech hladký průběh výroby vedoucí produkce Karel Kochman.
^[6]

Potíže přišly až po dotočení, s novým vedením FSB. Ačkoli Menzel snímek takto nezamýšlel, ve změněném politickém ovzduší byl vnímán jako přímý útok na absurditu socialistické reality. Nový ústřední ředitel Československého státního filmu Jiří Purš v říjnu 1969 servisku filmu neschválil. Negativně se vyjádřilo také nové vedení skupiny. Puršovo zdůvodnění znělo následovně: „Z obecně humanistických principů film v širším kontextu zpochybňuje princip třídnosti, satirizuje přeměny, ke kterým došlo po Únoru 1948, a celý proces budování socialismu.“^[7]

Stále ovšem existovala naděje, že po určitých stříhových zásazích *Skřivánci na niti* do distribuce projdou. Zástupci Betafilmu, jímž byla kopie hotového sestříhaného filmu představena na podzim 1969, byli ostatně s výsledkem spokojeni. Nadšeně o něm mluvili i Menzelovi kolegové. „Ti, kdo film viděli, tvrdí, že je to nejlepší Menzelovo dílo“, poznamenal například na začátku sedmdesátých let Josef Škvorecký.^[8] Škvoreckého slovům odpovídají i pozdější ohlasy. Podle kritiků dokázal Menzel zpřehlednit vrstevnatou hrabalovskou výpověď, dát jí podobu plynulého vyprávění, které trefně pojmenovává společenské poměry.

Hrabalova předloha zapadala mezi filmová a literární díla, která v období kulturní liberalizace šedesátých let nabídla střízlivý, kritický pohled na budovatelský étos předchozí dekády. Dějištěm satirického vyprávění je šrotiště kladenské Poldiny hutě, které sloužilo jako pracovní/převýchovný tábor pro jedince, kteří se nepodřídili normám komunistické společnosti, zástupce poražených a oficiálně již neexistujících tříd. Film začíná v momentu, kdy tajemník odborů na pracoviště přivádí filmaře, který chce dělníky využít pro svou agitku.

Natáčení ale naruší stávkou pracujících. Zdánlivě nesourodou skupinu tvoří prokurátor věřící v nezávislost práva na politice, stále ještě svobodně myslící profesor filozofie, adventista odmítající pracovat v sobotu nebo saxofonista hrající dekadentní imperialistický jazz. Vedle této mužské skvadry pracují v ocelárnách na výkladce šrotu také „kopečkárky“, ženy a dívky, které se neúspěšně pokusily utéct přes hranice na Západ, „za kopečky“.

Společenští outsideri, odsouzení pro svou víru nebo názory k výkonu podřadné manuální práce, tvoří dohromady paradoxního kolektivního hrdinu, který se kolektivu odmítl nebo nedokázal přizpůsobit a nyní je jako víceméně vyhubená cizokrajná zvěř představován mladým pionýrům. „Nepřátele režimu“ si v nehostinném prostředí mezi starým železem ovšem vytvořili paralelní stát, založený na smíru, porozumění a rovnosti, tedy podobných principech, které v éře stalinismu hlásala, ale do praxe nezaváděla komunistická strana.

Padesátá léta Hrabal s Menzelem oproti mnoha jejich dnešním kolegům nevnímali jako dobu absolutního temna, kdy neexistovalo nic než donášení, kruté výslechy a politické perzekuce. Přes zdánlivou beznadějnost situace, šedivé barvy, ošuntělé oblečení a

nemožnost dovolat se spravedlnosti autoři akcentují zejména laskavé a humorné momenty a schopnost pábitelských hrdinů čelit tupému svazáctví a zestejňujícímu totalitnímu tlaku. Třeba láskou, přátelstvím nebo poetickým jazykem. Zvolenou groteskní stylizaci dobře vystihuje zamýšlený distribuční slogan, který se zároveň ironicky vymezuje vůči uvědomělým budovatelským filmům z padesátých let: „Barevná pohádka o budování naší vlasti.“

Na žádost normalizační cenzury byl z hotového filmu odstraněn úryvek písně Budujeme, došlo ke změně úvodních titulků a řady dialogů, vypuštěna byla scéna s příslušníkem SNB a koupající se cikánkou. Zvlášť pak vadila sekvence, ve které huť navštíví vysoký a senilní stranický funkcionář, zjevně odkazující k někdejšímu ministru školství a kultury Zdeňku Nejedlému.[9] Menzel natočil dva záběry, které měly scénu s „Nejedlým“ nahradit. Střihačka Jiřina Lukešová vystřižené části schovala a díky tomu mohly být do filmu po listopadu 1989 vráceny.

Ani všechny provedené změny ale nepomohly. Film nebyl schválen do distribuce v Československu ani v zahraničí. Betafilm podle Menzelových vzpomínek českou stranu zažaloval a žádal vrácení investované částky. Premiéra „antisocialistické, antikomunistické a antisovětské“ tragikomedie se konala až v lednu 1990. Nedlouho poté byl film slavnostně uveden na čtyřicátém ročníku filmového festivalu v Berlíně, kde spolu s *Hrací skříňkou* (1989) od Costy-Gavrasy získal hlavní cenu, Zlatého medvěda. Další festivalová uvedení následovala.

Pro Menzela šlo alespoň o částečnou satisfakci za posrpnové zapsání na černou listinu, kde se octnul jak kvůli *Skřivánkům*, tak kvůli Oscarovi za *Ostře sledované vlaky* a dalším prohřeškům. Když ovšem v roce 1974 poskytl omluvný rozhovor časopisu *Záběr*, kál se v něm hlavně za *Skřivánky na niti*. Uvedl, že nebyl kompetentním člověkem pro zpracování námětu z padesátých let a svůj nedostatek rozmyslu a nadhledu označil za nejhorší chybu při práci na daném filmu.[10]

Až po této sebekritice mohl Menzel natočit budovatelskou agitku *Kdo hledá zlaté dno* (1974) a zařadit se zpátky mezi spolehlivé zaměstnance Barrandova, jako byl jeho mentor Otakar Vávra.

Skřivánci na niti (Československo, 1969). Režie: Jiří Menzel, scénář: Bohumil Hrabal, Jiří Menzel, kamera: Jaromír Šofr, hudba: Jiří Šust, hrají: Rudolf Hrušínský, Václav Neckář, Jitka Zelenohorská, Vladimír Ptáček, Naďa Urbánková, Vlastimil Brodský, Ferdinand Krůta, František Řehák a další. Filmové studio Barrandov, 89 min.

Poznámky:

[1] Štěpán Hulík, *Kinematografie zapomnění*. Praha: Academia 2011, s. 62.

[2] Podrobněji k problematice trezorových filmů viz Jaromír Blažejovský, Trezor a jeho děti. *Illuminace* 22, 2010, č. 3, s. 8–27.

[3] Jan Lukeš, Jak nastupovala v českém filmu normalizace. III. „To, co dělám, má mít smysl.“ Jiří Menzel od Skřivánců na niti ke Kdo hledá zlaté dno. *Illuminace* 9, 1997, č. 1, s. 138.

[4] Tamtéž.

[5] Tamější prostředí bylo Hrabalovi dobře známé. V roce 1949 dobrovolně nastoupil do SONP Kladno.

[6] Š. Hulík, c. d., s. 414.

[7] Dana Čermáková, *Pábitel Jiří Menzel*. Lipník nad Bečvou: Imagination of People 2010, s. 58.

[8] Josef Škvorecký, Všichni ti bystří mladí muži a ženy. In Josef Škvorecký, *Nejdražší umění a jiné eseje o filmu*. Praha: Books and Cards 2010, s. 134.

[9] Parodii Nejedlého ztvárnil Vladimír Šmeral. Ironicky si tentýž herec Zdeňka Nejedlého zahrál o necelých deset let později v budovatelském historickém velkofilmu *Vítězný lid* (1977).

[10] Jiří Hrbas, S Jiřím Menzelem o dnešku i včerejšku. *Záběr* 7, 1974, č. 17 (16. 8.), s. 3.